Heropbouw en herinnering in de joodse gemeenschap te Antwerpen

Veerle Vanden Daelen

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/cmc/370>
ISSN : 2684-3080

Éditeur

Fondation de la Mémoire Contemporaine

Édition imprimée

Date de publication : 1 décembre 2014
Pagination : 127-155
ISSN : 1377-1256

Référence électronique

Veerle Vanden Daelen, « Heropbouw en herinnering in de joodse gemeenschap te Antwerpen », *Les Cahiers de la Mémoire Contemporaine* [Online], 11 | 2014, Online op 05 novembre 2019, geraadpleegd op 08 septembre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/cmc/370>

Heropbouw en herinnering in de joodse gemeenschap te Antwerpen

Veerle Vanden Daelen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden 50,17 procent van de in de Vereniging van Joden van België (VJB) ingeschreven joden gedeporteerd¹. Voor Groot-Antwerpen, de stad met het hoogste aantal in deze VJB-geregistreerde joden (13.779), lag het percentage nog hoger, op 65,88 procent². Met het bijzonder kleine aantal overlevenden, was de joodse bevolking van Antwerpen gedecimeerd. De overlevenden waren fysiek en emotioneel gebroken ; alle slachtoffers waren beroofd van hun goed en dienden na de oorlog van nul af te beginnen met het opbouwen van een leven. De vervolging en judeocide zou nooit meer weggewist kunnen worden, maar hoe vinden we de herinnering eraan terug in deze eerste decennia na de bevrijding ? Dit artikel analyseert op welke manier de oorlog bleef doorklinken in het joodse leven. We plaatsen hierbij het concept van “publieke herinnering” of herinnering in de openbare ruimte in contrast met het sociaal geheugen van de joodse herinneringsgemeenschap of een meer “gesloten” herinnering tussen het publieke en persoonlijke herinnering in. Werd deze herinnering expliciet en publiek beleden of zien we vooral een stilte op het publieke forum ? En wat betekent deze eventuele stilte ? Misschien moeten we de verwerking van de herinneringen eerder zoeken in intieme kring of in de kleine rituelen en verwijzingen naar de oorlog en de judeocide in het dagdagelijkse leven ?

De Antwerpse casus is een belangrijke focus van onze bijdrage. Ten eerste was de situatie van joodse overlevenden en nieuwkomers in Antwerpen op een specifieke manier getekend door de vervolgingsjaren. Ten tweede is ook de joodse populatie in Antwerpen als herinne-

¹ Het uitgangspunt voor het schrijven van dit artikel was mijn doctoraal proefschrift (Veerle Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen. De heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944-1960)*, Amsterdam, 2008).

² L. Saerens, « De Jodenvervolging in België in cijfers », in *Bijdragen tot de eigentijdse Geschiedenis*, nr. 17, 2006, p. 217.

ringsgemeenschap interessant. Het gaat over een minderheidsgroep in een grootstedelijke context die grotendeels niet de Belgische nationaliteit bezat. Hoe werd in Antwerpen de joodse herinnering beleefd via herinnerings- en herdenkingsmomenten en -monumenten, of meer indirecte referenties ? Is er een “joodse specificiteit”, of zelfs een “Antwerps joodse specificiteit” ? Dit herinneringsverhaal is sterk doorweven met een complexe context ; factoren van grote uitdagingen na de oorlog, zowel praktisch als emotioneel, en van een groeiende nood aan erkenning van slachtofferschap. Daarom is het verhaal van de joodse herinnering in Antwerpen er één met vele lagen.

Vandaag is er zowel op academisch vlak als bij een breder publiek (via publicatie en musea bijvoorbeeld) ruime aandacht voor de jodenvervolgung. Dit is niet altijd zo geweest, meer zelfs, de periode vóór de jaren 1960 (tot het Eichmann-proces in 1960-1962 en de Zesdaagse Oorlog in 1967) zou er bijna geen aandacht geweest zijn voor de judeocide. Jolande Withuis koos voor haar Nederlandse studie *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* niet voor niets als titel voor haar eerste hoofdstuk « 1945-1966 : de oorlog verdwenen », gevolgd door « 1966-1980 : de oorlog herontdekt », « Na 1980 : wij ook ! », enzoverder³. In haar recente boek *We Remember with Reverence and Love : American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945-1962* poneert Hasia Diner echter dat er in de VS bijvoorbeeld wél veel aandacht was voor de judeocide bij de joodse bevolking en dat er dus eerder sprake is van een « mythe van de stilte »⁴. Toch blijft het een feit dat het echte academische onderzoek naar de Holocaust internationaal pas op gang kwam na het Eichmann-proces, vooral in de jaren 1970 en zeker 1980. Dit artikel focust op de herinnering aan de judeocide in Antwerp's joods milieu. De onderzoeksperiode is ongeveer dezelfde als die van Diner, al worden hier en daar wel hypothesen doorgetrokken tot het meer recente verleden. Hoe “stil” was het in Antwerpen na de oorlog ? In hoeverre past joods Antwerpen in dit bredere internationale joodse verhaal ?

³ J. Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, Amsterdam, 2002.

⁴ H. R. Diner, *We Remember with Reverence and Love : American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust*, New York, 2009.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, wordt eerst de context geschetst : wie waren de joodse inwoners na de oorlog in Antwerpen ? Van waar kwamen zij, wat was hun nationaliteit, sociaal-economisch en religieus profiel en hoe hadden zij de oorlog overleefd ? Een tweede aspect van deze situatieschets gaat in op de gevolgen van de oorlog waar deze overlevenden mee te maken hadden. De praktische en emotionele uitdagingen van de slachtoffers hebben dermate een invloed op de herinnering dat het van belang is om dit mee op te nemen in de situatieschets. Het overwinnen van deze uitdagingen zorgde immers in zekere mate voor een *conditio sine qua non* om aan herinnering toe te komen, of botweg gezegd : je begint niet met het oprichten van een gedenkplaats als je nog geen dak boven je hoofd hebt of als je zware fysieke of psychische problemen hebt. In een tweede deel wordt wel concreet ingegaan op herdenkings- en herinneringsmomenten en -monumenten en het publiceren van getuigenissen en academische studies over de jodenvervolging in Antwerpen. Een laatste luik gaat in op het indirect herinneren met acties tegen handel drijven met Duitsland, en vooral met de aandacht voor de joodse opvoeding van de joodse kinderen en jeugd. Het is enkel door al deze aspecten samen te nemen dat een goed beeld bekomen wordt van hoe de herinnering aan de oorlog en judeocide in Antwerpen vorm gekregen heeft en geëvolueerd is doorheen de jaren.

Joden in Antwerpen na de bevrijding

België kwam na de bevrijding in een politiek bijzonder woelige periode terecht. Het land werd verdeeld door de Koningskwestie en tal van andere uitdagingen⁵. De joodse minderheidsgroep, amper 0,5% van de totale bevolking, waarvan onmiddellijk na de bevrijding amper tien percent de Belgische nationaliteit had, was geen factor van belang op dit politieke toneel. Wie waren België's en meer specifiek Antwerpen's joodse inwoners ? Hoe zag het joodse leven in België eruit en wat waren de gevolgen van de vervolging en judeocide ? Aan de vooravond

⁵D. Michman, « Research on the Holocaust in Belgium and in General : History and Context », in D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust : Jews, Belgians, Germans*, Jerusalem, 1998, pp. 22-25.

van de Tweede Wereldoorlog woonden naar schatting 65.000 tot 75.000 joden in België. Het merendeel woonde in Antwerpen en Brussel. Het was een erg heterogene groep waarvan maar een kleine minderheid met de Belgische nationaliteit (slechts 6,6% van de in 1940 geregistreerde joodse bevolking), en grotendeels immigranten van de recente jaren en decennia (vóór het begin van de eerste migratiegolven uit Oost-Europa vanaf het einde van de 19de eeuw woonden in België amper een 5.000-tal joden). De overgrote meerderheid was afkomstig uit Centraal- en Oost-Europa (voornamelijk Polen), maar in Antwerpen was ook een tien percent joden van Nederlandse afkomst. Ongeveer 75% van de joodse bevolking in België aan het einde van de jaren 1940 heeft op persoonlijk vlak geleden onder de oorlogsbezetting. De grootste slachtoffers maakten niet de leiding van het vooroorlogse joodse establishment uit⁶. Dat waren vooral de minder gefortuneerden en de migranten, in merendeel zonder de Belgische nationaliteit.

De terugkeer

Er waren *grosso modo* drie groepen joodse “terugkeerders” na de bevrijding : 1. zij die terugkeerden van een ballingoord in het buitenland, 2. zij die de oorlog in binnen- of buitenland in de clandestiniteit overleefd hadden en 3. een kleine groep kampoverlevenden. De sterk uitgedunde groep joodse terugkomers werd verwoogd door nieuwkomers, in hoofdzaak Oost-Europese joden die uit de *Displaced Persons*-kampen kwamen, of op de vlucht waren voor antisemitisme in hun thuislanden. Grote immigratiegolven volgden in de naoorlogse periode niet meer. Voor de hele naoorlogse periode was Brussel de stad met het hoogste aantal joodse inwoners in België, met cijfers gaande van 12.000 in 1944-1945, tot 20 à 25.000. In 1945 waren in Antwerpen amper een 2.000-tal joden, maar tegen het einde van de jaren 1940 zou het toch over ongeveer 10.000 gaan. De daaropvolgende decennia bleef het joodse bevolkingscijfer rond dit getal schommelen. In 2001 woonden ongeveer 15 tot 20.000 joden in de stad. Na de bevrijding had ongeveer

⁶D. Dratwa, « Genocide and Its Memories : A Preliminary Study on How Belgian Jewry Coped with the Results of the Holocaust », in D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust...*, pp. 524 en 540.

10% de Belgische nationaliteit, in de tweede helft van de jaren 1950 steeg dit spectaculair tot ongeveer 70% en vandaag mag men ervan uitgaan dat het merendeel van de joden in België de Belgische nationaliteit heeft. Het Antwerps joodse leven werd na de bevrijding erg geassocieerd met orthodoxie en een economische basis in de diamanthandel. Het linkse verenigingsleven herleefde er slechts voor korte periode en verdween vervolgens van het toneel. Meer en meer werd alle georganiseerd joods leven in Antwerpen religieus-orthodox. Brussel daarentegen profileerde zich minder uitgesproken : er was een hetero-geen economisch en religieus profiel en vooral ook seculier jodendom⁷.

Het hoeft geen betoog dat de verschillende omstandigheden waarin de oorlogsjaren beleefd waren voor een heel andere perceptie zorgden in de naoorlogse periode. De meeste grote diamantairs uit Antwerpen – die ook vaak leidinggevende functies hadden in het joodse verenigingsleven, de sociale hulp en de religieuze gemeenten – hadden de oorlog in het buitenland doorgebracht, vooral in Londen en New York. Vaak hadden ze tijdens de oorlog goede zaken kunnen doen. Uiteraard was de shock en het trauma over het lot van in België achtergebleven joden, en niet in het minst dat van gedeporteerde familieleden en vrienden, bijzonder sterk en eigenlijk niet onder woorden te brengen. Door hun afwezigheid tijdens de oorlog hadden ze het echter niet zelf beleefd en was er vooral veel minder een link naar verantwoordelijkheid of medeplichtigheid van Belgische autoriteiten. Deze laatste behandelden de diamantdiaspora overigens met bijzonder veel “goodwill” om hen ervan te overtuigen terug te keren naar Antwerpen. Ze vormden zelfs een speciale repatriatieklasse die voorrang kreeg en speciale faciliteiten (praktisch en financieel) voor de terugkeer naar de Scheldestad. Opnieuw ter plekke moest men wel omgaan met de praktische materiële gevolgen van de oorlog, maar vaak waren deze minder dramatisch dan voor minder gefortuneerden. In veel gevallen waren hun burgerwoningen niet geplunderd geworden, maar bewoond door autoriteiten van het bezettingsregime, wat opnieuw een heel andere situatie is dan wanneer je bij je terugkomst je huurwoning bewoond vindt door vreemden en je inboedel en persoonlijke spulletjes verdwenen. Het was overigens enkel en alleen in de diamantsector dat de restitutie en scha-

⁷ V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen...*, deel 1.

deloosstelling bijna volledig was en dat binnen een relatief korte termijn na de bevrijding (jaren 1950). Het diamantestablishment had vaak al sinds het interbellum de Belgische nationaliteit, of verkreeg die desgewenst kort na de bevrijding. Bovendien kon dit diamantmanagement van diezelfde autoriteiten ook een vrij flexibele houding verkrijgen voor de terugkeer en komst van andere joden die geen Belg of diamanthandelaar waren en konden ook joodse nieuwkomers een verblijfsvergunning krijgen⁸.

Dat was een heel ander verhaal voor de groepen die de kampen overleefden of terugkwamen uit de clandestiniteit. De fysieke, psychische en materiële consequenties van de oorlog waren bijzonder groot : er was geen huis om naar terug te keren, alle persoonlijke spulletjes waren verdwenen, men was fysiek en psychisch in slechte conditie (al dan niet permanent). Die nood was niet alleen psychisch en emotioneel, maar ook praktisch. Vaak hadden overlevenden van de jodenvervolging en judeocide zo zware fysieke en psychische letsels opgelopen dat zij niet in staat waren om hun vooroorlogse beroep weer op te nemen en goed te functioneren op de arbeidsmarkt. Sommige gezinnen bleven achter zonder kostwinner. De slachtoffers bevonden zich in een zo veranderde situatie dat hun leven en hun ambities van vóór de oorlog vaak totaal dienden herzien te worden. De praktische en materiële zorgen eisten alle aandacht van de overlevenden. Voor de organisatie van een publieke herinnering was geen plaats. Dit veronderstelt immers bepaalde voorwaarden waaraan niet voldaan was in deze bijzonder zware tijden. Het wedervaren van Natan Ramet, de stichter van het Joods museum van Deportatie en Verzet in Mechelen, illustreert dit bijzonder treffend. Vader en zoon Ramet werden gedeporteerd. Enkel zoon Natan overleefde en keerde terug naar Antwerpen waar hij zijn moeder en zus terugvond. De zus huwde met een geallieerde soldaat en migreerde. De jonge Natan borg zijn plannen om geneeskunde te gaan studeren op om in zijn onderhoud en dat van zijn moeder te kunnen voorzien. Hij ging in de leer in de diamant om zo

⁸ V. Vanden Daelen, « Negotiating the Return of the Diamond Sector and its Jews : The Belgian Government during the Second World War and in the Immediate Post-War Period », *Holocaust Studies*, special issue *Governments-in-Exile and the Jews during the Second World War*, 18, 2-3, 2012, pp. 231-260.

snel mogelijk aan een inkomen te geraken⁹. Het leven moest doorgaan. Het is pas jaren later dat Ramet als voorzitter van het Museum van Deportatie en Verzet, het verzamelkamp van joden in België, de Dossinkazerne te Mechelen, een officiële plek gaf in de Belgische herinnering aan de judeocide.

Een grote bekommernis van joodse overlevenden na de bevrijding was nood aan informatie en aan het vragen van gerechtigheid¹⁰. Wat was gebeurd met familie en vrienden ? Hoe kon men zijn gespolieerde bezittingen terugkrijgen (restitutie) en – indien dit niet mogelijk was – er schadeloosstelling voor ontvangen ? Wat met bezittingen waar men als erfgenaam recht op had indien iemand niet terugkwam uit een kamp en hoelang diende men te wachten om een juridisch geldende verklaring van vermoedelijk overlijden te bekomen als men geen concrete overlijdensdatum en -plaats van een familielid had ? Daarnaast was er ook nood aan erkenning van slachtofferschap. Al deze op zich voor de hand liggende zaken liepen in de praktijk bijzonder moeizaam, en hebben veel tijd en energie gevraagd. We stellen dus vast dat de geleidelijke creatie van een publieke herinnering verliep via de langzame strijd van de erkenning. De kwesties van slachtoffererkenning, restitutie en schadeloosstelling bijvoorbeeld blijven, tragisch genoeg, tot op vandaag actueel (zie discussies invaliditeitspensioen ondergedoken kinderen, of de onderzoeks- en restitutiecommissie van de Belgische regering die pas enkele jaren geleden hun werk beëindigden). Het gaat hierbij zowel over individuen als over officiële joodse instellingen en verenigingen. De dossiers oorlogsschade aan synagogen van officieel erkende joodse religieuze gemeenten hebben zeker tien jaar lang aangesleept ; de schadeloosstelling aan individuele joodse slachtoffers is een kwestie die meer dan vijftig jaar na datum nog niet opge-

⁹Interview V. Vanden Daelen met N. Ramet op 16.02.2004 te Antwerpen.

¹⁰ V. Vanden Daelen, « Het leven moet doorgaan. De joden in Antwerpen na de bevrijding (1944-1945) », in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 13-14, 2004, pp. 141-185 ; *Ead.*, « Returning : Jewish life in Antwerp in the Aftermath of the Second World War (1944-1945) », in *European Judaism*, nr. 2, issue 75, 2005 (vol. 38), pp. 26-42 ; *Ead.*, « Consequences of Persecution : Jews in Antwerp in the Aftermath of the Second World War. Antwerp as a Case in Point for Restitution in Belgium (1944-1960) in Comparative Perspective with the Netherlands », in W. Veraart en L. Winkel (eds.), *The Post-war Restitution of Property Rights in Europe. Comparative Perspectives*, Amsterdam-Aalen, 2011, pp. 93-108.

lost was¹¹. Dat synagogengebouwen zo snel als mogelijk hersteld werden, geeft wel onmiddellijk aan hoe met het oorlogsverleden omgegaan werd. Het orthodox religieuze joodse leven, waarvan men had geprobeerd het van de kaart te vegen, net als elke andere vorm van joods leven, moest en zou heropleven en blijven bestaan (*cf. infra*).

De oorzaken van deze lange strijd om restitutie en schadeloosstelling, evenals de erkenning als oorlogsslachtoffer (en dus de creatie van een sterke publieke herinnering), zijn voornamelijk terug te brengen op twee aspecten. Enerzijds ontbrak het de democratische parlementaire rechtsstaat aan een sterk instrumentarium om de dictatoriale maatregelen van een bezettingsmacht waarmee de joodse bevolking geconfronteerd was geweest, recht te trekken. Anderzijds had het ontbreken van de Belgische nationaliteit van de joodse slachtoffers zware gevolgen. Een van de eerste inhoudelijke maatregelen die de Belgische regering in ballingschap nog tijdens de oorlog nam, was een besluitwet van 10 januari 1941 over « de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit het bezit »¹². Deze besluitwet bepaalde onder meer dat alle daden van beschikking met betrekking tot roerend en onroerend goed – confiscaties, beslag, *gedwongen* verkopen « of alle andere maatregelen die een aantasting zijn van de private eigendom » –, vanaf 10 mei 1940 door de bezetter gepleegd, *ab initio* nietig waren. Een eerste probleem bij deze wet was de term « gedwongen ». Hieraan werd deels verholpen door de naoorlogse wet van 12 april 1947 die een vermoeden van wilsgebrek invoerde bij elke overeenkomst, die tijdens de bezetting gesloten was door iemand die vervolgd werd vanwege zijn « ras, nationaliteit, politieke mening of wegens zijn verblijfplaats »¹³. Een ander probleem was dat wettelijke erfgenamen van iemand die niet terugkwam dienden te wachten op de regularisatie van deze situatie, namelijk op een uitspraak van de rechtbank die het vermoedelijk overlijden vaststelde (Koninklijk Besluit

¹¹ D. Dratwa, *op.cit.*, p. 530 (totaal artikel :pp. 523-557).

¹² « Besluitwet van 10 januari 1941 inzake de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit het bezit », *Belgisch Staatsblad (Londen)*, 25.02.1941.

¹³ M. Polain en A. Abrahams, « Commentaires Législatifs. La loi du 12 avril 1947 établissant une présomption légale au profit de certaines personnes victimes de contrainte morale », *Journal des Tribunaux*, 1947, pp. 339-344.

van 14 februari 1946 en Wet van 20 augustus 1948)¹⁴. Nog problematischer was dat de wet enkel gold voor burgers met de Belgische nationaliteit en dat het gros van de joodse bevolking in België hierdoor in de kou bleef staan.

Nochtans had het er in de zomer van 1945 op geleken dat alle legaal in België verblijvende joden van vóór de oorlog zouden behandeld worden als Belgische burgers¹⁵. Alle terugkomers uit de kampen werden toen immers als politieke gevangenen erkend en ontvingen een uitkering. Vanaf de lente van 1946 echter werden gedeporteerden van vreemde nationaliteit, het grootste deel van de joodse slachtoffers, hiervan uitgesloten¹⁶. Extra tragisch waren de joodse inwoners van België met een « vijandige nationaliteit » (bijvoorbeeld Duitse joden was de Duitse nationaliteit ontnomen onder het naziregime en kregen die terug bij het einde van de oorlog) : in plaats van “slachtoffer”, kregen zij de stempel “vijanden”, met alle gevolgen van dien. Het niet bezitten van de Belgische nationaliteit zorgde voor vele tekortkomingen in de slachtoffererkenning en in de schadeloosstellingspolitiek. Wat erkenning betreft, een eerste voorwaarde voor publieke herinnering, liep het voor de grotendeels niet-Belgische joodse minderheid alvast fout.

De trauma's en de stilte

In de eerste maanden en jaren na de bevrijding, met alle materiële, fysieke en psychologische moeilijkheden die de oorlog gebracht had, diende men het dagelijkse leven te leiden, wat in eerste instantie voor velen eerder het overleven van het dagelijkse leven betekende. Aandacht voor trauma's was tot een minimum beperkt. Pas vanaf begin

¹⁴In buurland Nederland was het wachten op de wet van 2 juni 1949 om een overlijdensverklaring te kunnen opstellen voor vermiste personen. Erfgenamen van vermoorde joden konden hierna pas aanspraak maken op de hun toekomstige eigendommen (Ido de Haan, *Na de ondergang : de herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland, 1945-1995*, Den Haag, 1997, p. 67).

¹⁵Zie in dat verband ook de regeringsgaranties aan het Belgian Jewish Committee in Londen tijdens de oorlog met betrekking tot het recht op terugkeer naar België aan alle voor de oorlog legaal in België verblijvende joden (Veerle Vanden Daelen, « Negotiating the Return... »).

¹⁶Fr. Caestecker, « The Reintegration of Jewish Survivors into Belgian Society, 1943-1947 », in D. Bankier (red.), *The Jews are Coming back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WWII*, Jeruzalem, 2005, pp. 98-99 (volledig artikel : pp. 72-107).

jaren 1960 organiseerden de Service Social Juif, de opvolger van de Aide aux Israélites Victimes de la Guerre (AIVG), en het Centraal Beheer van Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon (de Centrale) medisch-psychologische begeleiding¹⁷ en pas bij de oprichting van de Belgische Vereniging Het Ondergedoken Kind eind 1991 (vzw op 15/01/1993, statuten in *Belgisch Staatsblad* op 25/03/1993), konden joodse onderduikkinderen – inmiddels al oud genoeg om opa of oma te zijn – over hun ervaringen spreken en verwerken wat zij tijdens en zeker ook na de oorlog hadden meegemaakt (*cfr. infra*). Deze laat-tijdige aandacht heeft veel te maken met de late medische psychologische erkenning van de trauma's. De term « posttraumatische stressstoornis », beter bekend onder zijn afkorting PTSS, wordt vanaf 1980 gebruikt binnen de psychologie. De symptomen zijn vaak van toepassing op joodse oorlogsslachtoffers¹⁸. Het moeilijkste voor deze specifieke groep PTSS-slachtoffers was dat hun trauma niet als dusdanig “erkend” werd. Men dacht bijvoorbeeld dat jonge kinderen er zich wel doorheen zouden slaan ; hun angsten en problemen werden niet voldoende *au sérieux* genomen. Velen zijn pas beginnen praten toen zij al grootouders waren en anderen hebben er nooit over kunnen vertellen. Bij onderduikkinderen was er ook een zeker gevoel van « wij mogen niet klagen, ons niet als slachtoffer beschouwen »¹⁹. Onderduikkinderen waren « ervan overtuigd dat [hen], zeker vergelijkenderwijs, niks ergs was overkomen » (zie ook citaat *supra*, « wij waren de gelukkigen », oud-leerlingen Tachkemoni)²⁰. Kees Kolthoff, een Nederlands onderduikkind getuigt hierover : « De opvatting, dat mij niets ernstigs of buitengewoons was overkomen, werd geleidelijk tot een geloofsovertuiging, die de jaren '50, '60 en '70 ongeschokt doorstond »²¹. Het was een sterke vorm van verdringing, van het vermijden van confrontatie en herinnering aan het oorlogsverleden, maar na verloop van tijd is

¹⁷ « Les conséquences pathologiques tardives chez les victimes juives du nazisme » ; « Oprichting van een Medisch Psychologisch Centrum te Antwerpen en te Brussel », in *Centrale*, nr. 36, juni 1962 (JG IX), pp. 11-13 ; p. 19.

¹⁸H. Hellemans, *Schimmen met een ster. Het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, Antwerpen, 2007, pp. 186-187.

¹⁹ Interview V. Vanden Daelen met M. en B. Kornitzer op 26.08.2002 te Antwerpen.

²⁰K. Kolthoff, *Veilige afstand. De geschiedenis van oorlogsherinneringen*, Soesterberg, 2010, p. 41.

²¹*Ibid.*, p. 42.

men er dan toch achter gekomen dat « ook wie het ergste is bespaard [...] er baat bij [kan] hebben onder ogen te (durven) zien dat het zijne deel uitmaakte van het ergere en dat het ergere ook voor hem bedoeld was »²². Dat dit ook zijn gevolgen heeft op de herinnering van de oorlog, is vanzelfsprekend. In de eerste maanden en jaren werden de doden herdacht, pas later kwam ook aandacht voor de andere slachtoffers.

De publieke herinnering

Herinnerings- en gedenkinitiatieven

Op welke manieren werd de oorlog dan herinnerd in joods Antwerpen ? Welke expliciete verwijzingen waren er via organisaties, monumenten, gedenkplechtigheden, getuigenissen en geschiedkundige studies ? En op welke andere manieren leefde de herinnering aan de oorlog verder ?

Al onmiddellijk na de bevrijding werden specifieke organisaties opgericht voor de joodse gedeporteerden en politieke gevangenen. Op 15 oktober 1944 werd de Vereniging van Joodsche Politieke Gevangenen (*Association des Prisonniers politiques juifs*) opgericht²³. In 1945 volgden het *Comité des Réfugiés israélites Victimes des Lois raciales* (COREF) en *L'Association des anciens Détenus de la Caserne Dossin de Malines* (ADM, vanaf maart 1948 *Le Souvenir juif en Belgique*). In 1953 werd de *Fédération nationale des anciens Combattants et Résistants armés juifs de Belgique* opgericht, in 1957 de Vereniging van Joodse Weggevoerden en Rechthebbenden in België (*Union des Déportés juifs et Ayants Droit de Belgique*) en in 1958 het *Comité d'Action des anciens Déportés et Détenus juifs de Belgique*²⁴.

²²*Ibid.*, p. 55.

²³ Voor de officiële stichtingsakte in het *Belgisch Staatsblad* is het wel wachten tot 12 april 1945 (gepubliceerd 5 mei 1945), maar de briefhoofden van de vereniging verwijzen wel naar de eerstgenoemde datum (Archief Israëlitische Gemeente van Antwerpen, Shomre Hadas, Archief Verenigde Israëlitische Gemeenten (verder afgekort als: Archief SH, VIG-archief), A38-39, Vereniging van Joodsche Politieke Gevangenen aan VIG, 29.03.1949, de stichtingsgegevens staan op het briefpapier).

²⁴Archief SH, VIG-archief, A41, stichtingsakte in *Belgisch Staatsblad* nr.829 van 25.02.1956, nr. 1129 van 17/03/1956.

De ADM wilde morele, sociale, legale en financiële hulp bieden aan ex-gedetineerden, gedeporteerden en familieleden van slachtoffers die in de Dossinkazerne waren geweest en werd als organisatie erkend door de *Confédération nationale des Prisonniers politiques et Ayants Droit*. Ze plaatste een herinneringsmonument voor de overledenen op het kerkhof van Etterbeek en bracht een herdenkingsplaat aan op de Dossinkazerne in Mechelen. Vijf van de zeven stichters van de ADM hadden de Belgische nationaliteit. De twee anderen waren van Poolse origine : « *They were all middle-class individuals who had spent varying periods at Malines but had not been deported* ». Daniel Dratwa schrijft over deze verenigingen, en over de ADM in het bijzonder : « *The actors in the shaping of memory were, first of all, those who remained in Belgium during the occupation and, therefore, did not need much time in which to recover before beginning their lives again.* »²⁵Voor kampoverlevenden als Natan Ramet was er onmiddellijk na de oorlog weinig ruimte voor “herinnering”, al zal wel jaarlijks het *kadish* (gebed voor overledenen) gebeden zijn. Voor de oprichting van het Joods Museum van Deportatie en Verzet in de Dossinkazerne op zijn initiatief was het wachten tot 1996²⁶.

Het huldebetoon aan verzetshelden en helpers en het gedenken van de gedeporteerden kwam eerst in Brussel op gang en vertoonde een sterk Belgisch patriottisch karakter. Op zondag 5 mei 1946 werd door de Raad van de Joodse Verenigingen in België, onder voorzitterschap van professor Chaïm Perelman, hulde gebracht aan 400 personen, niet-joden, waarvan bekend was dat zij tijdens de bezettingsjaren de joden hadden geholpen. Die zondagmorgen was Koningin Elisabeth onder de vele gehuldigden in de grote zaal van het Paleis voor Schone Kunsten. De eer voor wijlen kardinaal Van Roey werd waargenomen door kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders²⁷. Ook in Antwerpen werden herdenkingsplaten of -monumenten opgericht en plechtige herdenkingen

²⁵D. Dratwa, *op.cit.*, pp. 532-539 (citaat p. 532).

²⁶<http://www.cicb.be/nl/tijdslijn.htm> (geconsulteerd op 7 december 2010).

²⁷ E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen : in woord en beeld*, Antwerpen/Rotterdam, 1994, p. 239. De AIVG was uitgenodigd deze activiteit mee te organiseren, maar wenste zich hiertoe niet te engageren, zie Archief Centraal Israëlitisch Consistorie van België (verder afgekort als : CICB), 4.5.2., RJVB aan CICB, 28/09/1945, CICB aan RJVB, 23/10/1945, RJVB aan CICB, 08/05/1946.

georganiseerd rond de opstand van het getto in Warschau of de aanvang van de deportaties uit België. In 1946 werd een herdenkingsplaat aangebracht aan het huis van Mala Zimetbaum in de Marinisstraat te Borgerhout. Twee jaar later lijkt deze vervangen te zijn. Joodse pers berichtte immers over de inhuldiging op 30 mei 1948 van de plaat met de beeltenis van Mala Zimetbaum en het opschrift « Gevallen in Auschwitz 22 Augustus 1944 ». De organisatie van deze plechtigheid lag in handen van de Vriendenkring van Silezië²⁸. Mala symboliseerde het verzet en in die zin is het treffend dat deze gedenkplaat de eerste (of één van de eersten mocht de datum van 1946 verkeerd zijn) is die opgericht werd in Antwerpen (voor het Brusselse gaat het even treffend over het monument aan de Nationale Schietbaan). Nadien werd echter vooral gefocust op het slachtofferschap. In 1947 werd een gedenkplaat geplaatst in de Antwerpse Diamantkring, in 1949 in de Beurs voor Diamanthandel. Nog in 1949 werd een monument aangebracht aan de Antwerpse Diamantclub. In 1950 kwam er een herdenkingsplaat in de Jesode Hatora en in 1954 tenslotte werd een herdenkingsplaat aangebracht in de Romi Goldmuntz Synagoge²⁹. Na deze zes herdenkingsplaten in het Antwerpse vóór 1960 volgden er tot het einde van de jaren 1980 nog drie voor Antwerpen (in 1978, 1981 en 1984). Op zich werden er dus in verhouding meer monumenten en gedenkplaten opgericht in de eerste vijftien jaar na de oorlog dan in de daarop volgende decennia tot de jaren 1990.

Dratwa's overzicht van memorialen 1945-1988 vermeldt in totaal 36 memorialen voor België, waarvan een kwart (negen) in Antwerpen opgericht werden. Heel belangrijk echter voor de beeldvorming is dat slechts zes van al deze herdenkingsplaten zichtbaar zijn voor voorbijgangers op straat (voor Antwerpen gaat dit enkel over de gedenkplaat aan het huis van Mala Zimetbaum). Veertien zijn in « *enclosed outdoor locations* », veertien in gebouwen en twee waren tegen 1998 al verdwenen. Een overzicht van de fysieke locatie van de memorialen geeft aan dat veertien ervan opgericht zijn aan joodse begraafplaatsen, syn-

²⁸S.n., « België », in *NIW*, nr. 26, 11.06.1948 (4 Siwan) (JG 79), p. 3. De "Vriendenkring van Silezië" is waarschijnlijk een voorloper van de Belgische Vriendenkring van gewezen politieke gevangenen van Auschwitz-Birkenau, kampen en gevangenen van Silezië. Mogelijks is er ook een link met de Vereniging van Joodse Politieke Gevangenen.

²⁹ D. Dratwa, *op.cit.*, pp. 556-557.

agogen, gemeenschapscentra, drie aan of in de drie Antwerpse diamantbeurzen (beurs, kring en club), vijf in kinder- en ouderlingenthuizen, nog eens vijf op nationale herdenkingssites en negen anderen werden onder « varia » geklasseerd. Het gaat dus vooral over joodse instellingen en deze instellingen kozen er overduidelijk voor om de gedenkplaten “binnenshuis” te plaatsen. Dratwa concludeerde hieruit :« *When Jews commemorate the Holocaust, they are primarily addressing themselves*³⁰ ». Dit is misschien deels waar, maar de vraag is ook in hoeverre er plaats was voor de “joodse herinnering” of de judeocide in een niet-joodse omgeving. Feit blijft dat tot het einde van de jaren 1980 slechts een kwart van de memorialen op plekken zonder significante joodse bevolking werd opgericht en dit pas sinds jaren 1970. Deze trend zette zich duidelijk voort. Het meest zichtbare en meest gekende Holocaustmonument te Antwerpen vandaag is het monument voor de gedeporteerde Antwerpse burgers op de middenberm van de Belgiëlei, aan de hoek van de Mercatorstraat, opgericht in 1997 op initiatief van het Forum der Joodse Organisaties dat daar ook jaarlijks een herdenkingsplechtigheid houdt³¹.

Deze relatief recente jaarlijkse plechtigheid is meteen ook de grootste voor Antwerpen³². Over de plechtigheden onmiddellijk na de bevrijding en de eerste jaren na de oorlog is al bij al weinig geweten voor Antwerpen. Verschillende organisaties hielden ongetwijfeld herdenkingsmomenten en -plechtigheden, maar deze bleven waarschijnlijk vaak beperkt tot de eigen organisatie. Gezien de disparate toestand van de archieven zijn aankondigingen in de pers vaak de enige beschikbare aanwijzing. Zo komen we bijvoorbeeld via de *Tribune sioniste* te weten dat de Zionistische Federatie van Antwerpen op woensdag 23 september 1952 de tiende verjaardag van de eerste deportaties van joden vanuit België herdacht in de Diamantbeurs³³. Naast andere data zoals de bevrijding van Auschwitz of het einde van de

³⁰ *Ibid.*, p. 542.

³¹ www.fjo.be, geconsulteerd op 16 juni 2011.

³² Voor de meer nationaal getinte herdenkingen aan de Dossinkazerne zie L. Saerens, « Van vergeten naar gegeerd. Dossin en de Joodse herinnering », in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XLII, 2012, 2/3, pp. 138-169.

³³ S. n., « Commémoration par la Fédération sioniste d’Anvers du 10e anniversaire des premières déportations de Juifs de Belgique », in *La Tribune Sioniste*, octobre 1952, p. 10.

Tweede Wereldoorlog, werd – zeker in de eerste jaren na de bevrijding – ook werkelijk stilgestaan bij de “verjaardag” van het vertrek van de eerste konvooien³⁴. Opvallend bij dit initiatief van de Federatie is het onvermogen om de judeocide werkelijk onder ogen te zien. Men kon de woorden “vermoord” of “vergast” nog niet in de mond nemen ; met “verdwenen” en “niet teruggekomen” mensen ontweek men nog deels de rauwe waarheid, die veel té pijnlijk, te recent en te zwaar was om als dusdanig te verwoorden³⁵. Een in zwart gehulde zaal, kaarsen, een eeuwig licht (*ner tamid*), een grote davidster (als symbool voor de ster die tijdens de bezetting verplicht gedragen moest worden), vlaggen van verschillende joodse organisaties (waaronder deze van de politieke gevangenen) ; zo zag de als waardig en pijnlijk beschreven plechtigheid eruit. Gedichten en liederen werden voorgebracht, prominenten binnen de gemeenschap namen het woord. De oorlogsjaren, de deportaties en uitroeiing, de angst en wanhoop van de slachtoffers, maar ook de dank aan niet-joodse helpers, vormden het onderwerp van de lezingen. De oorlog werd ook doorgetrokken tot het heden door uit te halen naar joden die handelsrelaties met Duitsland aangingen.

Het meest opvallende is echter dat alle sprekers duidelijke links maakten tussen de oorlogsgeschiedenis en de staat Israël. Voor Marcel Marinower, zelf een kampoverlevende, stond de staat Israël niet alleen symbool voor de hoop op een waardige toekomst voor het joodse volk, maar ook voor de verheerlijking van de verdwenen helden en martelaren. In de ogen van rabbijn Schapira verhinderde de staat Israël dat een tragisch lot zoals de judeocide nooit meer herhaald kon worden. Jos Horowitz, de voorzitter van de Zionistische Federatie van Antwerpen, zei dat de herinnering aan zij die verdwenen waren moest geheiligd worden door de staat Israël te helpen versterken en duurzaam te maken. De aandacht, bezorgdheid en hoop in verband met Palestina/Israël was in deze eerste maanden en jaren na de oorlog sterk verstrengeld met de oorlogsgeschiedenis. De judeocide “*an sich*” kwam

³⁴ De Dossinkazerne in Mechelen werd vanaf 27 juli 1942 operatief en het eerste konvooi vertrok er op 4 augustus 1942 (www.cicb.be, website Museum van Deportatie en Verzet, geconsulteerd op 20 juni 2011).

³⁵ Zie wat taalgebruik in deze periode betreft ook de analyse van Daniel Dratwa in verband met de herdenkingsmonumenten en -platen (D. Dratwa, *op.cit.*, pp. 544-545).

in de eerste jaren na de oorlog, zeker in verhouding tot vandaag, niet echt veel aan bod.

Deze vaststelling geldt ook voor wat het historisch onderzoek betreft : het geschiedkundig onderzoek naar de joden in België tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam pas eind jaren 1960 op gang³⁶. Nochtans was de eerste getuigenis over het verzamelkamp voor joden in België bijzonder vroeg verschenen : al in 1944 werd het boek van de joodse bakker Jos Hakker (de uitvinder van de “Antwerpse handjes”) die wist te ontkomen uit de kazerne Dossin gepubliceerd³⁷. Naast nog enige andere getuigenissen van overlevenden, waren er lange tijd enkel de rapporten van de Commissie voor Oorlogsmisdaden van het Ministerie van Justitie³⁸. In 1963 publiceerde Ephraïm Schmidt, een Antwerps joodse heemkundige, zijn *Geschiedenis van de joden in Antwerpen* waarin ook een passage over de oorlog werd opgenomen. Dat was nog steeds geen academisch historisch werk, maar wel een baanbrekende studie en nog steeds basiswerk voor historisch onderzoek. Verder verschenen nog enkele deelstudies over de bezetting in België in het Frans³⁹. De eerste grote wetenschappelijke analyse van de jodenvervolging in België betreft het *magnum opus* van wijlen Maxime Steinberg *L'étoile et le fusil*, dat in drie delen verscheen tussen 1983 en 1986⁴⁰. Steinberg ondernam deze studie als een freelance onderzoeker, niet gesteund door een officiële academische instelling⁴¹.

Toen men in Yad Vashem (*The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority of Israel*) begin de jaren 1980 aan Dan Michman vroeg om een volume over België te schrijven in een serie *The History of the Holocaust* stelde hij vast dat behalve Steinberg niemand echt met het onderzoek bezig was en dat er geen gepubliceerde werken voorhan-

³⁶ D. Michman, « Research on the Holocaust... », pp. 3-38.

³⁷ J. Hakker, *De Geheimzinnige Kazerne Dossin. Deportatiekamp der Joden*, Antwerpen, 1944.

³⁸ D. Michman, « Research on the Holocaust... », pp. 20-21.

³⁹ J.-C. Ghenne, *La Persécution raciale en Belgique par les Nazis de 1940 à 1944*, Bruxelles, Mémoire de l'École Royale Militaire, 1965 ; B. Garfinkels, *Les Belges face à la persécution raciale 1940-1944*, Bruxelles, 1965 ; L. Steinberg, « L'attaque du XXe Convoi », in *Regards*, 9, 1968.

⁴⁰ M. Steinberg, *L'étoile et le fusil. La question juive, 1940-1942*, Bruxelles, 1983 ; *Id.*, *L'étoile et le fusil. 1942 : Les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique*, Bruxelles, 1984 ; *Id.*, *L'étoile et le fusil. La traque des juifs, 1942-1944*, Bruxelles, 1986.

⁴¹ D. Michman, « Research on the Holocaust... », p. 22.

den waren⁴². Na verschillende bezoeken aan het SOMA werd in 1986 het idee gelanceerd om nieuw onderzoek bij zowel “*established scholars*” als bij jonge onderzoekers te stimuleren, door het organiseren van een internationaal congres over de Holocaust in België. *The Holocaust Period in Belgium* vond plaats aan de Bar-Ilan Universiteit in Ramat Gan, Israël (dus niet eens op Belgisch grondgebied) van 29 mei tot 1 juni 1989 en resulteerde in twee publicaties, een Engels- en een Frans-talige⁴³.

De aandacht voor Holocaust-geschiedenis hangt ook sterk samen met de aandacht die een samenleving/land geeft aan het bestuderen van die oorlogsgeschiedenis in het algemeen. Ook hier is België rijkelijk laat mee, zeker in vergelijking met buurlanden Nederland en Frankrijk. Nederland was nog maar drie dagen bevrijd toen van overheidswege op 8 mei 1945 al een instituut in het leven geroepen werd om de oorlogsjaren te documenteren (het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie - RIOD, vandaag NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies). In België was het wachten tot 13 december 1967 vooraleer er een overheidsinstelling opgericht werd met als doel het documenteren en bestuderen van de oorlogsjaren (het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog – NCWOII, vandaag Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Heden-daagse Maatschappij, SOMA)⁴⁴. Daarnaast zijn op internationaal niveau de taalbarrières voor onderzoek in verband met joden in België (minimum kennis vereist van het Nederlands, Frans, Engels, Hebreeuws, Jiddisch, Duits) een verklarende factor voor het late op gang komen van het onderzoek. De relatief kleine joodse gemeenschap internationaal gesproken maakt ook dat deze niet als voldoende relevant of extra nodig in het algemene beeld voor bijvoorbeeld West-Europa geldt. Daarnaast speelde het sociale karakter van het Belgische jodendom een grote rol. Er was vooral seculier en orthodox religieus joden-

⁴² D. Michman, « Foreword », in Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust...*, pp. ix-xi.

⁴³ D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust...* ; R. Van Doorslaer (ed.), *Les Juifs de Belgique. De l'immigration au génocide, 1925-1945*, Bruxelles, 1994 (eerder overlappende publicatie om zo groot mogelijk lezerspubliek te bereiken, de Engelstalige versie is wel uitgebreider).

⁴⁴ C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht : Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolgung*, Amsterdam, 1998, p.17 ; *Belgisch Staatsblad*, 10 februari 1968, nr. 29, pp. 1259-1260/61 ; V. Vanden Daelen, « Loe de Jong en Maurice De Wilde : Twee oorlogsmonumenten », in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 22, 2010, p. 164.

dom, weinig tussen beiden in en dat betekende meteen ook dat er geen categorie joden was die academische studie joodse geschiedenis aanmoedigde⁴⁵. Dat alles helpt verklaren dat het voor Antwerpen, de stad met de grootste joodse bevolking aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog én met het hoogste deportatiecijfer nationaal gezien, voor de eerste grondige studies over jodenvervolging in de stad wachten was tot 2000 met het verschijnen van Lieven Saerens' *Vreemdelingen in een wereldstad*⁴⁶.

De joodse herinneringsgemeenschap

Herinnering aan de oorlog gebeurde echter niet alleen op deze expliciete en voor de hand liggende manieren. Binnen joods Antwerpen lag alles wat met Duitsland te maken had bijzonder gevoelig. Er was in het dagelijkse leven een scherpe aandacht voor het vermijden van alles wat de Duitse economie kon steunen. Wanneer in 1951 bij een prijsuitdeling een verfdoois « *made in Germany* » geschonken werd, leidde dit bijvoorbeeld tot beroering⁴⁷. Ook het bekijken van films uit Duitsland was problematisch⁴⁸. Men stelde een algemene boycot van alles wat met Duitsland te maken had voor⁴⁹. Dit was niet nieuw na de oorlog : vanaf 1933 hadden joden in België handelsbetrekkingen met nazi-Duitsland geboycot⁵⁰. Na de oorlog bracht smokkel van ruwe diamant vanuit België en Nederland naar Duitsland, waar die tegen zeer lage lonen bewerkt werd, dit punt weer op de agenda. Antwerpen reageerde vrij hevig op deze “concurrentievervalsing”⁵¹. Dat bracht bovendien

⁴⁵D. Michman, « Research on the Holocaust... », pp. 22-25.

⁴⁶ L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000.

⁴⁷A. Winter, « Ingezonden : Made in Germany », in *Nieuw Israëlitisch Weekblad (verder afgekort als : NIW)*, 82, 41, 14/09/1951 (20 Elloel 5711), p. 8 ; M. Ginsburg (voorzitter afdeling Antwerpen ORT-België), « Ingezonden », in *NIW*, 82, 47, 03/11/1951 (3 Chesjwan 5712), p. 8.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld : IMA, « Ingezonden: Duitsland », in *NIW*, 82, 49, 16/11/1951 (17 Chesjwan 5712), p. 8.

⁴⁹« De boycot van Duitsland », in *NIW*, 82, 51, 30/11/1951 (1 Kislew 5712), 8.

⁵⁰ J.-Ph. Schreiber, « Belgian Jewry Reacts to the Nazi Regime Prior to the Occupation : The Case of the Economic Boycot », in D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust...*, pp. 83-114.

⁵¹Lavon Institute (Israël), IV-209-4-279, « De Duitse Diamantnijverheid », tweetalige brochure (Nederlands-Engels) van het Bestuur van het Syndicaat der Belgische Diamantnijverheid, 1950.

vooral bij de joodse diamantairs zware morele discussies teweeg⁵². Er waren immers ook schorsingen wegens handel met Duitsland en daar waren ook joodse diamantairs bij betrokken. De gemoederen liepen, zeker als het om joden ging, vaak hoog op⁵³. De problematiek werd binnen het joodse milieu in Antwerpen overigens verder gegeneraliseerd en bediscussieerd binnen een Speciale Commissie tot het Bestrijden der Handelsbetrekkingen van Joden met Duitsland. De leden wilden de discussie duidelijk opentrekken naar de volledige joodse gemeenschap. Daarom werden ook de Joodse Handwerkersvereniging (vernederlandste benaming van het *Jiddisjer Hantwerkerfarejn*) en tal van joodse politieke en andere verenigingen uitgenodigd op een eerste vergadering op 18 oktober 1949. De Verenigde Israëlitische Gemeenten (VIG) lijken zelfs het initiatief voor deze Speciale Commissie genomen te hebben. De beheerraad van de VIG besloot immers al op een vergadering eind augustus 1949 « *qu'une circulaire devrait être adressée par la Communauté à la population attirant leur attention sur le crime moral de faire travailler en Allemagne* »⁵⁴. Tegelijkertijd mocht de rechtspraak binnen de gemeenten, de oordelen van de rabbijnen in hun *din-Tora*, zich helemaal niet met dit onderwerp inlaten (« *le rabbinat devrait refuser catégoriquement tout din-thora ayant trait à du travail donné en Allemagne* »)⁵⁴. De gemoederen liepen erg hoog op en de economische morele discussie had verregaande gevolgen binnen het gemeenschapsleven. Binnen de joodse gemeenten stelde men zich bijvoorbeeld de vraag of personen van wie men vermoedde dat ze handel dreven met Duitsland, wel een zitplaats in de synagoge mochten aankopen⁵⁵. Toch waren de reacties van de aangeschreven organisaties voor de vergadering in oktober niet unaniem positief. De vergadering van december

⁵² Zie bijvoorbeeld artikels in *Oenzer vort (Brisl)* (« Naies foen Antverpn (foen oenzer spetsjelen korespondent) : Diamantern-farzamloeng in der berze », in *Oenzer Vort (Brisl)*, 07/10/1949, p. 2 ; « Naies foen Antverpn (foen oenzer spetsjelen korespondent) : Der kamf gejt vaiter », in *Oenzer Vort (Brisl)*, 21/10/1949, p. 2).

⁵³Privé-archief Eric Laureys. Zie ook : E. Laureys, *Meesters van het diamant. De Belgische diamantsector tijdens het nazibewind*, Tielt, 2005 ; *Id.*, *Diamant*, Anvers, 2010.

⁵⁴Archief SH, VIG-archief, A13, notulen VIG, 26/09/1949. Die instructies werden een dag later al doorgegeven aan het rabbinaat (Archief SH, VIG-archief, A43-44, VIG aan rabbinaat VIG, 27/09/1949).

⁵⁵Archief SH, VIG-archief, A13, notulen VIG, 05/09/1949, 12/09/1949, 19/09/1949, 26/09/1949; AJA, WJC-files (coll. 361), H57/7, « “Boycot Germany” call », in *The Jewish Chronicle (London)*, 27/01/1950.

1949 werd evenmin een succes en het initiatief stierf een stille dood begin 1950⁵⁶. De Antwerpse diamantnijverheid was niet de enige die morele bezwaren had tegen handel met Duitsland. In de Verenigde Staten kondigden de New Yorkse diamantairs in 1952 een boycot af voor handel met Duitsland⁵⁷. De oorlog, Duitsland, de numerieke decimering..., dit alles bleef overduidelijk deel uitmaken van het dagelijkse leven en leidde tot reacties en acties in het joods gemeenschap-sleven te Antwerpen, net als elders in de joodse wereld.

« *Der shenster monument* »

De misschien meest langdurige vorm van herinnering – en ook ver-uit de belangrijkste vanuit joods perspectief – was evenwel het doorgeven van joods-zijn, de joodse traditie, cultuur en religie aan de jonge en toekomstige generaties. Alles wat te maken had met onderwijs en het opleiden en opvoeden van de nieuwe generatie joden, de toekomst van het joodse volk, werd na de jaren van vervolging en judeocide bijzonder belangrijk. Meer nog dan het organiseren van herdenkings-plechtigheden en het oprichten van monumenten was dit de garantie om nooit te vergeten. Alles werd in het werk gesteld om het vernietigde joodse leven – niet alleen van Antwerpen, maar ook uit Centraal- en Oost-Europa – nieuw leven in te blazen. Vrome joden in Antwerpen, vaak uit Oost-Europa afkomstig, vonden hierin nog meer motivatie om de *yeshiva* Ets Chaim herop te richten en uit te bouwen : « *It was originally the intention to consider the Jeshiwah in Kapellen only to com-*

⁵⁶ Archief SH, VIG-archief, A75, « Speciale commissie ter bestrijding der handelsbetrekkingen van joden met Duitsland » (hele map A75 over de speciale commissie 1949-1950); zie ook :A38-39, VIG aan Vereniging van Joodse Politieke Gevangenen, Joodsche Handwerkers, Noway, Wizo, Zeire & Poale Agudath Israel, Maccabi, Poale Zion-Zeire Zion, 21/10/1949 (al deze verenigingen waren afwezig op de eerste bijeenkomst op 18 oktober 1949. Wel aanwezig waren : VIG, HISO, Agudath Israel, Poale Zion, Hashomer Hatsair, Revisionisten en Mizrachi), lijst met aangeschreven verenigingen, 31/10/1949. Voor een pamflet in verband met deze acties, zie Archief SH, VIG-archief, A45, « Tsoe der jiddisjer bafelkeroeng in Antverpn ». Er verschenen ook verschillende artikels over handel met Duitsland in de Mapam-krant *Oenzer Vort (Brisl)*.

⁵⁷ « Le centre diamantaire de New-York a déclaré que sa décision de boycotter l'industrie diamantaire allemande avait été prise pour des raisons de moralité [...] la déclaration du centre ajoute que : " L'initiative de boycott prise par le centre a été dictée par la volonté de ses membres de s'abstenir de traiter commercialement avec les Allemands qui sont responsables du massacre de tant de leurs parents, amis et coreligionnaires". » (« Le boycott de l'industrie diamantaire allemande », in *La Tribune sioniste*, 9, vendredi 20 juin 1952, p. 9).

*plete the Chinuch institutions [onderwijsinstellingen] in Antwerp, but in the meantime it has transpired that this Jeshivah can be considered specifically to follow up the big Jeshivot of Lithuania, which unfortunately do not exist anymore. She has developed to an institution of great importance for whole Europe »*⁵⁸. De vernietiging van de yeshivot in Polen, Litouwen en Hongarije tijdens de Tweede Wereldoorlog, die tot dan toe de opleidingen van orthodoxe jongelingen en mannen verzorgd hadden, liet een grote leemte na⁵⁹. Het belang van de yeshiva om rabbijnen en leerkrachten joodse godsdienst op te leiden, werd extra in de verf gezet⁶⁰. Zij moest de door de oorlog verdwenen rekruteringsbasis uit Oost-Europa vervangen. Dat op zich was reden genoeg volgens haar leiders dat de internationale joodse gemeenschap hiervoor geld vrijmaakte (wat slechts in beperkte mate gebeurde). Diner wijst er in haar studie over de VS ook op dat de judeocide werd ingeroepen om standpunten in verband met joods onderwijs kracht bij te zetten, zowel door orthodoxe joden als door niet-religieuze Jiddischisten⁶¹. In Antwerpen was er naast de orthodoxie ook de linkerkant die na de oorlog het belang van Jiddisch in de verf zette. Eén van de leerkrachten aan de *Fareynikte yidishe tsugob-schul Antverpn*, Chava Rozenberg, had tijdens de oorlog haar hele klas in het getto van Łódź weten omkomen. Voor haar waren de *tsugob-schul* en haar scholieren de grootste troost : « *mit veynen aleyen – ruft oys di lererin – ken men vayter nit noyen. Der shenster monument, vos mir kenen shteln di Lodzer kinder iz : zingen vayter zeyer lid !* » (vrij vertaald : met wenen alleen kan men verder niets, roept de lerares uit. Het mooiste dat we ter nagedachtenis en eer van de kinderen uit Łódź kunnen doen is hun lied verder te zingen)⁶². Ik koos ook niet voor niets als titel van mijn doctoraal proefschrift en boek een

⁵⁸ Central Archives for the History of the Jewish People, Files Claims Conference (verder afgekort als : CAHJP, CC-files), 1956, Memorandum from the Jeshivah « Ets Chaim » Kapellen, regarding the session of the Jewish Claims Conference 1954/55, (s.d.).

⁵⁹ « Ingezonden Jesjewa te Kapellen », in *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, nr. 16, 17/02/1956 (5 Adar 5716) (JG II), p. 9.

⁶⁰ CAHJP, CC-files, 1958, S. Klagsbald (Jeshiva Ets Chaim) aan the Board of Directors of the Claims, 02/01/1958.

⁶¹ Hasia R. Diner, *op.cit.*, p. 352.

⁶² YIVO Institute for Jewish Research, New York (verder afgekort als : YIVO), Territorial Collection : Belgium (RG 116), box 21, « Di shul-fayerung in Antverpn », in *Unzer Shtime*, mitvokh dem 31stn yuli 1946, zayt 4.

vrije interpretatie van de woorden van deze lerares : « *Lomir vayter zingen zeyer lid* », « Laten we hun lied verder zingen », een bijzonder emotionele en zware taak voor volwassenen, laat staan voor kinderen.

Op de joodse kinderen en jeugd, de « toekomst van het joodse volk », werd gerekend om het jodendom te laten voortbestaan. De twee grote joodse dagscholen, Jesode Hatora-Beth Jacob en Tachkemoni openden zo snel als mogelijk na de bevrijding opnieuw hun deuren⁶³. In 1963, bij de inwijding van het nieuwe atheneumgebouw sprak Leo Van Assche, de niet-joodse directeur van de Tachkemonischool, over de eerste zes jaar atheneum als « de heroïsche tijd » : « Was het geen klinkend bewijs van de joodse bevolking van Antwerpen, dat nog geen vijf jaren na de ondergang van diegenen die hààr ondergang hadden gezworen en systematisch bewerkt, een school gesticht werd om na het joodse kind ook de joodse adolescent onderwijs te verstrekken ? »⁶⁴. De secretaris van het schoolcomité, D. Seifter, verwoordde het belang van het specifieke programma van de school in de jaren 1960 en 1970 op de volgende manier : « Indien wij het voortbestaan van het joodse volk wensen, ook in de diaspora, dan hebben wij in onze gemeenschap een joodse school nodig, waar bij het joodse kind de basis wordt gelegd van de kennis van het nationale erfgoed en van het religieus gevoel. Alleen een bewust gericht onderwijs kan het kind de waarden bijbrengen die nodig zijn om assimilatie tegen te gaan. Een Hebreeuwse school houdt het kind in een joods milieu, waar het zich kan uitleven, waar het joodse bewustzijn wordt ontwikkeld en waar de verbondenheid met andere joden wordt bevorderd door de studie van de gemeenschappelijke verworvenheden. Hierdoor wordt het gevoel van verantwoordelijkheid voor de toekomst van het joodse volk ontwikkeld en krijgt het leven een eigen zin »⁶⁵. Uiteraard heeft al deze aandacht voor het voortbestaan van het joodse volk vooral te maken met de verliezen van de judeocide. Het wankele en bedreigde bestaan van de joodse

⁶³ S. Brachfeld, *Het joods onderwijs in België*, Borgerhout, 1966, p. 42.

⁶⁴ Privé-archief wijlen Leo Van Assche, « Op deze plaats heb ik als kind gespeeld... Kleine historiek van het Tachkemoni-atheneum ».

⁶⁵ D. Seifter (secretaris schoolcomité), in S. n., *Tachkemonischool Jubileumfeest 50, Concertzaal Koningin Elisabeth Antwerpen. 23 juni 1970*, Antwerpen, Tachkemoni, 1970, s.p. In 1960 had Seifter gelijkaardige dingen gezegd (Privé-archief Mampaey, D. Seifter (secretaris), « Waarom een Hebreeuwse school ? », in S. n., *Plechtige inwijding van het nieuwe gebouw der Tachkemonischool. Feestuitgave*, Antwerpen, 6 september 1960, s.p.).

staat sinds 1948 speelde ook een rol, maar *in se* gaan deze verwijzingen vooral terug naar de Tweede Wereldoorlog.

Binnen de joodse schoolcontext was na de bevrijding niet onmiddellijk oog voor de kleine en grote trauma's die de kinderen hierbij hadden opgelopen. Oud-leerlingen van Tachkemoni onmiddellijk na de oorlog getuigden hierover: « Wij waren allemaal min of meer getraumatiseerd, want geen enkel van ons had een normale jeugd gehad. Die leeraars hebben het zeker niet gemakkelijk gehad met ons, maar dat beseften wij niet. Er waren ook verschillende graden. Wij waren, zelfs mét de stress die thuis heerste en al wat er gebeurde, de gelukkigsten omdat wij samen met onze familie ondergedoken waren, want er waren ook kinderen die van het buitenland gekomen zijn, van Polen of een veilig onderkomen in Engeland en weeskinderen waarvan vader of moeder ofwel vader en moeder omgekomen waren en die of in een weeshuis of door een familielid opgevangen werden. Dat was dus echt van alles, met alle trauma's van dien en dat heeft zeker een heel grote invloed gehad, maar wij beseften dat natuurlijk niet, wij waren kinderen! »⁶⁶ Bij de Jesode Hatora-Beth Jacobklonk een duidelijke overtuiging dat een joodse school een rol kon vervullen om de oorlogskinderen op te vangen en structuur aan hun leven te geven: « *Unfortunately all our children got [sic] through difficult times. Either their father or their mother has been deported, so that most of them are orphans. They need a home. Only in a Jewish school they may feel at home. Only there their wounds may heal. Such an object is pursued by our institution, where everybody does his utmost and where some important results in that respect have already been obtained.* »⁶⁷

Afhankelijk van de thuissituatie was het moeilijker dan wel gemakkelijker voor de kinderen om zich aan te passen van de onderduik/de oorlogsjaren aan het “normale leven”⁶⁸. Er waren weinig tot geen overlevende kinderen uit de kampen. De overgang van oorlog naar vrede

⁶⁶ Interview V. Vanden Daelen met M. en B. Kornitzer op 26/08/2002 te Antwerpen.

⁶⁷ Archives American Jewish Joint Distribution Committee, New York, collection 45/54, file 166, Jesode Hatora-Beth Jacob aan Joint-New York, 02/07/1946.

⁶⁸ Een casestudie over de kinderen is deels een pragmatische keuze. Diegenen die tijdens de oorlog kind of tiener waren, zijn vandaag de meest beschikbare respondenten. De generatie twintigers-dertigers van tijdens de oorlog was bijzonder zwaar getroffen en de oudere generaties zijn intussen erg oud of al overleden.

was gemakkelijker als men – al dan niet ondergedoken – bij zijn ouders had kunnen blijven tijdens de oorlog. Anders was het voor kinderen die bij een katholieke familie, in een klooster of een joods weeshuis de oorlog overleefd hadden. Voor velen onder hen was het een zwaar trauma om bij terugkomst van hun ouders voor een tweede keer uit de vertrouwde omgeving weggehaald te worden. Plots moesten kinderen, die bij niet-joden verstoppt waren, zich extra aanpassen aan een voor hen nieuwe cultuur, de joodse cultuur⁶⁹. De joodse scholen hebben een grote rol gespeeld in het uitleggen en doorgeven van de joodse cultuur en religie. Régine, bijvoorbeeld, was als peuter door haar ouders ondergebracht bij een katholiek gezin en na de oorlog ging ze terug naar haar ouders, die streng orthodox leefden. Wanneer ze na een vleesmaaltijd een glas melk vroeg, kreeg ze een klets in het gezicht. Pas in de joodse school, Beth Jacob, hoorde ze de uitleg over de spijswetten en begreep ze waarom melk na vlees in een koosjere keuken ondenkbaar was. In de tussentijd had Régine gewoon geen melk meer gevraagd na het eten. Veel van deze kinderen kwamen op die manier in een streng joods geloof terecht, zonder goed te weten waar dat voor stond, want er werden daarover geen vragen gesteld na de oorlog. Men was jood, dus men deed dat zo ; dat was het minimum aan respect dat men kon betuigen aan de overleden geloofsgenoten⁷⁰.

De notie dat deze kinderen psychologische begeleiding nodig hadden, was er eerst gekomen voor de oorlogsgewen. In augustus 1946 titelde de nieuwsbrief van het *American Jewish Congress* :« *War orphans need psychological help as much as food. New York psychologist reports after European survey.* »⁷¹ Uit de bronnen in België zelf blijkt dat men maar sporadisch met het psychologische welzijn van de weeskinderen bezig was :« *C'est de calme, d'harmonie, d'amour pratique dont "nos" enfants ont besoin. Ils ne demandent qu'à oublier leur jeune passé dont la cruauté irréaliste hante leurs nuits. Protégez donc l'atmosphère de recueillement et de concentration nécessaires à ces enfants et à ces jeunes,*

⁶⁹ V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen...*, pp. 312-313.

⁷⁰ Interview V. Vanden Daelen met R. Suchowolski op 01/10/2002 te Antwerpen.

⁷¹ American Jewish Archives, World Jewish Congress-files (coll. 361) (verder afgekort als : AJA, WJC-files (coll. 361), D78/17, American Jewish Congress – News Feature « War orphans need psychological help as much as food, New York psychologist reports after European survey », 02/08/1946.

destinés à être les reconstruteurs de l'avenir juif. »⁷². In een artikel van september 1947 over een Antwerps joods weeshuis wordt erop gewezen hoe de kinderen getekend zijn door de gebeurtenissen van de oorlog en dat in plaats van psychologische hulp een soort “bezigheidstherapie” gevolgd werd : « Soms ziet men weemoed in hun blik. Maar de leiders geven de kinderen geen gelegenheid tot somber gepeins. Steeds weer wordt hier voor afwisseling gezorgd. »⁷³ Men had het wel over de « droeve ballast der herinnering » die de kinderen met zich meedroegen, maar het besef dat de kinderen psychologische begeleiding nodig konden hebben om de gebeurtenissen – en dan spreek ik niet alleen over de oorlogsperiode, maar ook over wat er na de oorlog gebeurd was – te verwerken, was er toen nog niet⁷⁴. Zoals eerder aangegeven, kwam de echte erkenning en psychologische hulp pas jaren later.

Besluit

Als we louter naar de publieke herinnering kijken, blijft het over de judeocide, haar herdenking en herinnering relatief stil in Antwerpen in de eerste maanden en jaren na de oorlog. Dat is te verklaren door een aantal gegevens. Ongeveer 75 % van de joodse bevolking in België aan het einde van de jaren 1940 heeft op persoonlijk vlak geleden onder de oorlogsbezetting. De uitdagingen bij hun terugkeer naar België waren dermate groot dat er eenvoudigweg geen tijd was om tot een publieke herinnering te komen. De Antwerps joodse leidinggevende figuren in naoorlogse periode waren daarenboven vaak grote diamantairs die de oorlog in het buitenland overleefd hadden. Hun oorlogservaringen en hun contacten met de overheden (de regering in ballingschap en de Belgische overheden en lokale besturen) verschilden van de rest van de joodse gemeenschap en kleurden hun beeld⁷⁵. Bovendien had negentig procent van de joodse inwoners van België niet de Belgische nationaliteit en wilden zij geen onnodige aandacht op zich trekken.

⁷² J. Weill, « Introduction à l'étude du problème de l'éducation juive dans nos homes », in *L'Appel*, 3, juin 1946 (SOMA BCR 3129).

⁷³ YIVO, Territorial Collection: Belgium (RG 116), box 25, Ch. Faucheur, « Joodse Kinderen : Hoe zij gered werden », in *Volksgazet*, 02-03/09/1947.

⁷⁴ Interview V. Vanden Daelen met R. Suchowolski op 01/10/2002 te Antwerpen.

⁷⁵ V. Vanden Daelen, « Negotiating the return... ».

In die omstandigheden kunnen we begrijpen dat men er niet aan dacht om de zwarte oorlogsgeschiedenis, zeker wat de houding van de Belgische autoriteiten betreft, al te sterk publiek in de verf te zetten. Misschien beseftte men het niet eens ten volle, misschien achtte men het niet opportuun om dit in deze precare naoorlogse omstandigheden te benadrukken (de enige duidelijke schuldigen waren de nazi's en hun collaborateurs). Het was ook een periode waarin de ogen van deze slachtoffers zich sterk richten op een andere natie, met name de jonge joodse staat Israël. Deze combinatie paste niet onmiddellijk – op Mala Zimetbaum en Nationale Schietbaan na – in de dominante herinneringscultuur in België die zich in die eerste maanden vooral focuste op heldendom, eerder dan op slachtoffers met multi-pele affiliaties. België was overigens geenszins het enige land waar de joodse slachtoffers niet onmiddellijk een plek vonden in de nationale herinnering.⁷⁶

Dat heeft ervoor gezorgd dat de joodse herinnering lange tijd afwezig was in de publieke herinnering in België. De herinnering werd wel elders levend gehouden : in het persoonlijke leven en binnen de joodse herinneringsgemeenschap. Het herdenken en gedenken vond in eerste instantie plaats in het dagelijkse leven (het heropbouwen, reconstrueren van joods leven werd sterk gelieerd aan het herdenken en eren van de vele slachtoffers, de grote aandacht voor de opvoeding van de joodse kinderen en jeugd moeten we ook volledig in dit kader zien) en binnen een besloten joodse kring. Pas wanneer de grootste praktische problemen achter de rug waren, meer en meer joden de Belgische nationaliteit kregen en er meer erkenning kwam voor joods slachtoffer-schap, manifesteerde de joodse herinnering zich duidelijker in de publieke arena en is ze deel gaan uitmaken van de Belgische publieke herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

⁷⁶ Fr. Van Vree en R. van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, Amsterdam, 2009.

Monument aan de Belgiëlei.

Monument aan de Belgïelei (detail).

Het huis van Mala Zimetbaum in Borgerhout.